

Migracje kobiet – strategie odzyskiwania głosu i ciała w twórczości literackiej Polek mieszkających w Wielkiej Brytanii i Irlandii

Anna Kronenberg

TEKSTY DRUGIE 2016, NR 3, S. 98–115

DOI: 10.18318/td.2016.3.6

Używając literatury, nie pragnę włączyć się w nieskończony proces odczytań tekstu, tylko w nieskończony proces poznawania i tworzenia społeczeństwa.¹

Artkuł prezentuje wnioski z badań nad twórczością literacką Polek mieszkających w Wielkiej Brytanii i Irlandii (37 powieści, 17 fragmentów dzienników, twórczość 23 poetek), która powstała po 2004 roku. Zwraca uwagę bardzo duża aktywność literacka i społeczno-kulturalna Polek na emigracji. Większość zarówno opublikowanych utworów literackich, jak i inicjatyw społecznych jest dziełem kobiet². Co więcej, w większości przypadków Polki podejmują takie działania dopiero na emigracji, dlatego w ich twórczości literackiej przeważają debiuty, a wśród liderek – „debiutantki”.

Anna Kronenberg

– dr, współpracuje z UŁ (Ośrodek Naukowo-Badawczy Problematyki Kobiet) i IBL PAN. Ostatnie publikacje związane z tematyką gender: *Emigracja i twórczość emigracyjna Polek – od ewolucji społecznych do literackich*, „Civitas Hominibus” 1(10)/2015, *Polityka reprezentacji: związki ideologii, władzy i płci*, „Civitas Hominibus”, 1/2014; *Geopoetyka. Związki literatury i środowiska* (2015). Kontakt: akronenberg@uni.lodz.pl

- 1 K. Dunin *Czytając Polskę*, W.A.B., Warszawa 2004, s. 26.
- 2 „Uderzającą cechą [...] jest przewaga liczbowa prac nadesłanych przez kobiety (około 2/3)”, zob. B. Gołębiowski *Emigranci czy Europejczycy?*, w: *Wyfrunęli. Nowa emigracja o sobie*, red. W.T. Czartoryska, Stopka, Łomża 2011, s. 326.

Uzupełnienie badań nad zjawiskiem migracji, szczególnie tych najnowszych, o perspektywę kobiet mieszkających w Wielkiej Brytanii i Irlandii, o bogactwo i różnorodność ich głosów w twórczości literackiej, uważam za niezwykle ważne³. Wybrany przedział czasowy, lata 2004-2014, stanowi dobrą okazję dla wstępnych podsumowań twórczości literackiej pierwszej dekady od przystąpienia Polski do Unii Europejskiej i związanych z tym masowych migracji.

I. Polityczność twórczości kobiet stanowi jej ważny kapitał⁴

Jak pisze Inga Iwasiów: „obecność kobiet na scenie publicznej jest polityczna”⁵. Autorki, pisząc o doświadczeniu bycia kobietą w Polsce i na emigracji, poruszają wiele tematów społecznych, tym samym je upolityczniając. Dlatego adekwatną metodologią badania tej twórczości jest rozpatrywanie tekstów literackich jako tekstów kultury, jako: „elementu procesów komunikacyjnych, dyskursywnych praktyk, uwikłanych w stosunki władzy politycznej, ekonomicznej i kulturowej”⁶. Taką metodologię, na przecięciu socjologii i antropologii literatury oraz badań kulturowych i *gender*, zdefiniowali i praktykują: m.in. Maria Janion⁷, Inga Iwasiów, Kinga Dunin⁸, Przemysław Czapliński⁹, Agnieszka Mrozik¹⁰, Agnieszka Graff¹¹. Ważne, aby badania nad twórczością

3 Zob. np. *Poetyka migracji. Doświadczenie granic w literaturze polskiej przełomu XX i XXI wieku*, red. P. Czapliński, R. Makarska, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2013; *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, red. H. Gosk, Universitas, Kraków 2012; *Migracje kobiet. Perspektywa wielowymiarowa*, red. K. Slany, Wydawnictwo UJ, Kraków 2008.

4 I. Iwasiów *Granice. Polityczność prozy i dyskursu kobiet po 1989 roku*, Wydawnictwo Naukowe US, Szczecin 2013, s. 13.

5 Tamże, s. 15.

6 A. Mrozik *Akuszerki transformacji*, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2013, s. 10.

7 Zob. np. M. Janion *Kobiety i duch inności*, Sic!, Warszawa 1996; tejeż *Niesamowita słowiańszczyzna: fantazmaty literatury*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.

8 K. Dunin *Czytając Polskę*.

9 Zob. m.in. P. Czapliński *Resztki nowoczesności. Dwa studia o literaturze i życiu*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2011; tegoż *Historia, narracja, sprawczość*, w: *Historia – dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, red. E. Domańska, Universitas, Kraków 2014, s. 283-302.

10 A. Mrozik *Akuszerki transformacji*. Zob. także *Polityka literatury. Przewodnik Krytyki Politycznej*, red. K. Dunin, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2009.

11 A. Graff *Świat bez kobiet. Płeć w polskim życiu publicznym.*, W.A.B., Warszawa 2001.

kobiet uwzględniały kwestie związane z płcią: „genderowa perspektywa jest dla literatury pisanej przez kobiety ostatnich dwóch dekad szczególnie istotna”¹².

Wśród ważnych problemów społecznych jest dyskryminacja na rynku pracy w Polsce, zwłaszcza w sfeminizowanych zawodach:

byłam bez przerwy bombardowana informacjami o strajkach moich koleżanek pielęgniarek, Ich dramatyczny [...] protest (głodówki) pozostał bez echa; zostały one poniżone i zignorowane przez polskie władze. Jakże kontrastowało to z wysoką pozycją zawodową, społeczną i materialną pielęgniarek w Wielkiej Brytanii [...] przesądziło o moim wyjeździe do Walii.¹³

Kolejne autorki wskazują inne, rzadko podejmowane w literaturze zagadnienie – feminizację biedy: „te wszystkie spracowane, starsze, ubrane na ciemno kobiety, stojące w kolejkach do aptecznej kasy z odliczoną kwotą”¹⁴. Z kolei Łucja Fice prezentuje wykluczenie, z jakim zmagają się „kobiety 50+” na rynku pracy. Jej bohaterka, Gabriela Mrozińska, zdobyła kwalifikacje opiekunki i pracę w Anglii. Los Gabrieli ukazuje zjawiska, z którymi często borykają się emigrantki: samotność, kryzys małżeński, rozluźnienie kontaktów z dziećmi i poczucie winy¹⁵.

W twórczości tej znajdziemy także wątek wykluczenia kobiet w średnim wieku z życia społecznego i towarzyskiego:

w Polsce zaczynać wszystko w wieku 49 lat? Toż to wstyd! Kto mnie zatrudni? Jak ja się z Robertem pokażę? Tutaj nic nikogo nie dziwi. [...] Jestem tu pełnoprawnym członkiem społeczeństwa, a nie starą babą.¹⁶

12 U. Chowaniec *Smutek jest podszewką świata*, „Zadra” 2012 nr 3-4 (52-53), s. 88.

13 A. Szafran *Pora wracać*, w: *Wyfrunęli...*, s. 276-277.

14 J. Nowak *Opowieść emigracyjna*, Novae Res, Gdynia 2010, s. 56.

15 Historie takie można znaleźć w badanej twórczości często, np. w powieściach Łucji Fice i w dziennikach z dwóch antologii: *Wyfrunęli* oraz *Na końcu świata napisane. Autoportret współczesnej polskiej emigracji*, red. E. Spadzińska-Żak, Videograf II, Katowice 2008.

16 J. Nowak *Opowieść emigracyjna*, s. 56.

Autorki, przez dobór tematów, protestują także przeciwko łamaniu praw pracowniczych oraz wyzyskowi, z którymi spotykają się emigrantki¹⁷. Z kolei Łucja Fice¹⁸ w swojej twórczości przełamuje tabu związane z samotnością i umieraniem pacjentów w domach opieki. Tworzy narrację o godności grup wykluczonych: osobach terminalnie chorych i ich opiekunkach. Domaga się dla nich miejsca w społeczeństwie.

Badaną twórczość emigracyjną można zaliczyć do literatury popularnej. Jednocześnie wykracza ona poza tę kategorię. Te próby łączenia literatury rozrywkowej z zaangażowaną stanowią według mnie cechę wyróżniającą twórczość emigracyjną kobiet na tle literatury krajowej. Nie jest to częste połączenie. Popularne pisarki mieszkające w Polsce rzadko podejmują ważne tematy społeczne. Możemy wskazać nieliczne przykłady: Hanna Samson, Olga Tokarczuk, Joanna Bator, Grażyna Plebanek, Marta Dzido, Manuela Gretkowska. Większość z nich mieszkała i pracowała za granicą.

Autorki szerokiego nurtu literatury popularnej odżegnują się od ruchu na rzecz praw kobiet: „ponowoczesny wysyp produkcji «literatury kobiecej» ponownie zakrywa, unieszkodliwia kobiecą podmiotowość jako podmiotowość buntowniczką”¹⁹. Wyjątkiem jest Katarzyna Grochola²⁰. Dlatego polityczność prozy emigracyjnej stanowi jej ważny kapitał. Polityczne jest także opisywanie doświadczeń bycia kobietą w przestrzeni publicznej i prywatnej oraz kobiecej cielesności, które można nazwać strategiami odzyskiwania ciała i głosu przez Polki.

II. Kobiecte praktyki autobiograficzne

Badana twórczość jest w większości autobiograficzna. Sidonie Smith i Julia Watson, podsumowując badania nad podmiotowością w kobiecych

17 Zob. np. D. Parys-White *Emigrantka z wyboru*, Videograf II, Chorzów 2008; M. Zimny-Louis *Ślady hamowania*, Wydawnictwo Replika, Poznań 2011, A.M. Bakalar *Madame Mephisto*, Stork Press, London 2012; A. Obirek *Włoski koszmar*, w: *Wyfrunęli*, s. 121-123; M. Orzeł *Dublin. Moja polska karma*, Skrzat, Kraków 2007; B. Kamińska *Dziecko dwóch matek*, w: *Wyfrunęli*, s. 251-264; K. Tu-bylewicz *Równieżniczki*, W.A.B., Warszawa 2014; J. Nowak *Opowieść emigracyjna*.

18 Ł. Fice *Przeznaczenie*; tejsze *Wyspa Starców*, WFW, Warszawa 2013; tejsze *Opiekunka*, Sonar, Górzów 2012.

19 I. Iwasiów *Granice*, s. 119.

20 K. Grochola *Trzepot skrzydeł*, Wydawnictwo Literackie, Warszawa 2008.

praktykach autobiograficznych, podkreślają, że trzy czynniki są w niej kluczowe: doświadczenie, podmiotowość i seksualność²¹.

Zagadnienie dochodzenia do głosu i wypowiedzania kobiecej podmiotowości jest badane w teorii feministycznej od lat 80. XX wieku na przykładzie codziennego, osobistego pisarstwa kobiet. Najnowsza literatura emigracyjna także daje bogaty i różnorodny materiał w tym zakresie. Za Anną E. Goldman interesuje mnie: „w jaki sposób narratorki sytuują się pomiędzy presją ze strony «ja» i ze strony «my» i «manewrują pomiędzy autobiograficznymi polityczno-kulturowymi tekstami» oraz dążą do samouobeczenia poprzez «reprezentowanie» zbiorowości”²². Cieleśność jest ważnym tematem badań nad tekstami kobiet. Autorki twórczości emigracyjnej także badają – w jaki sposób kobieca cieleśność została wpisana w praktyki społeczne. Ciało staje się przestrzenią, na której spotykają się płęć kulturowa i płęć biologiczna.

W ramach tworzenia teorii na temat kobiecej autobiografii Sidonie Smith i Julia Watson wymieniają 12 kierunków badań autobiograficznych. Wybrałam cztery, które uznałam za najbardziej adekwatne dla twórczości emigracyjnej.

1. Relacyjność

Bohaterki twórczości emigracyjnej często tworzą alternatywne, poszerzone wspólnoty kobiet, np. wynajmujących wspólnie dom przyjaciółek, matek, córek. W *Emigrantce z wyboru* kobiety wynajmują pokoje u pani Jadwigi: „była nam matką, ojcem, bratem, siostrą – wszystkim. Była kochana”²³. Przyjaźń i obopólne wsparcie połączyły także Klarę Miodowską i jej pracodawczynię, panią Wacławę, która podarowała dziewczynie część majątku, by umożliwić jej niezależność ekonomiczną na emigracji²⁴. Bliską, choć bardziej złożoną więź stworzyła bohaterka *Imigracji* Kai Malanowskiej ze swoją promotorką, profesorem Emily:

21 S. Smith, J. Watson *Wprowadzenie: koncepcja podmiotowości w kobiecych praktykach autobiograficznych*, przeł. A. Grzemska, w: *Teorie wywrotowe. Antologia przekładów*, red. A. Gajewska, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2012, s. 33.

22 A.E. Goldman za S. S. Smith, J. Watson *Wprowadzenie*, s. 77.

23 D. Parys-White *Emigrantka z wyboru*.

24 J. Nowak *Opowieść emigracyjna*.

[...] cztery lata później cisnęłam w nią książką.

– Ty głupia dziwko! – wyrzeszczałam.

A ona stała w drzwiach gabinetu [...] i uśmiechała się do mnie.

– Moja krew – powiedziała. – Chyba cię adoptuję. Nigdy nikomu nie pozwól się zdominować. Rozumiesz? Nikomu. Jesteś kobietą, a kobiety ceni się, tylko jeżeli są silne.²⁵

Katarzynie Przybylskiej rodzinę zastępuje krąg kobiet, które pełnią rolę grupy wsparcia²⁶. Kobięcą wspólnotę sąsiadką przedstawiają powieści Anny Łajkowskiej²⁷, a Alicja Szafran opisuje grupę polskich pielęgniarek i przyjaciółek pracujących w Walii²⁸. Z kolei *Emigracja uczuć*²⁹ ukazuje konsekwencje emigracji zarobkowej mężczyzn z perspektywy ich żon (uzależnienia i zdrady mężów, ich brak więzi z dziećmi, rozpad rodzin). Czasem problemy nasilają się, gdy żona z dziećmi dołącza do męża³⁰. Twórczość literacka kobiet ukazuje wysokie koszty społeczne emigracji, dlatego mogłaby być ważnym głosem w debacie publicznej.

Kolejnym kręgiem, w którym bohaterki uzyskują wsparcie, są ich matki, babcie, siostry, przyjaciółki, które zostały w kraju: „babcia [...] karmiła mnie gołąbkami. Ewka [...] sprawdza czy nie zapomniałam [...] ostatniej Zadry. Mama wpakowała mi [...] pękata apteczkę”³¹. Krewne troszczą się nie tylko o sprawy bytowe, ale i potrzeby intelektualne, czego symbolem jest „ostatnia «Zadra»” – magazyn feministyczny³². To także wyraz światopoglądu bohaterki oraz zapowiedź tematów, które autorka poruszy.

Autorki podejmują temat związków rodzinnych i społecznych „po kądzie-li”. Wypełniają tym samym jedno z najważniejszych zadań, jakie stoi przed

25 K. Malanowska *Imigracje*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2011, s. 129.

26 G. Brzezińska *Irlandzki koktajl*, Wydawnictwo Bliskie, Warszawa 2010, s. 282.

27 A. Łajkowska *Pensjonat na wrzosowisku*, Wydawnictwo Damidos, Katowice 212; teże *Miłość na wrzosowisku*, Damidos, Katowice 2012; teże *Cienie na wrzosowisku*, Damidos, Katowice 2013.

28 A. Szafran *Pora wracać*.

29 A. Bednarska *Emigracja uczuć*, Replika, Zakrzewo 2012.

30 „Sebastian pił prawie codziennie [...] zaczął się awanturować. [...] wyprowadziłam się z dziećmi [...] to, czemu poświęciłam kilkanaście lat życia, okazało się wielką pomyłką”. B. Kamińska *Dziecko dwóch matek*, s. 262.

31 G. Brzezińska *Irlandzki koktajl*, s. 71.

32 Zob. <http://pismozadra.pl/> (23.03.2015).

pisarstwem kobiet: „konieczne jest odrestaurowanie filaru, którego brakuje naszej kulturze: relacji matki z córką, szacunku dla kobiecego słowa”³³. Także dla Belli Brodzki „zniewalającą figurą, prześladowającą kobiece teksty autobiograficzne, jest właśnie figura utraconej matki”³⁴. Pisarki polskie wypełniają tę białą plamę od lat 90. XX wieku:

literatura kobieca [...] przemawia głosem córek: nie mają one i nie chcą mieć dla swoich matek zrozumienia ani litości. Uciszone przez dziesięciolecia, niewidoczne, stłamszone, dziś wychodzą z cienia, pragnąc wyrzucić z siebie całą nagromadzoną złość i ból.³⁵

Więź z matką zostaje krytycznie zredefiniowana, a wraz z nią więź z polską tradycją, historią, narodem. Jako jedna z pierwszych pisała o tym Adrienne Rich: „oczywiście matka służy interesom patriarchy: uosabia religię, społeczne sumienie i nacjonalizm. Zinstytucjonalizowane macierzyństwo ożywia i podtrzymuje wszystkie inne instytucje”³⁶. Relacje bohaterek z matkami stanowią obszerny temat w twórczości emigracyjnej: od miłości i tęsknoty do całkowitego odrzucenia matki. Na przykład Gabriela Mrozińska utrzymuje bliską więź ze zmarłą matką³⁷. Dla Barbary tęsknota za bliskim, codziennym kontaktem z matką, pogłębia poczucie osamotnienia na emigracji³⁸. W dzienniku Anety Loski matka i córka dzielą los emigrantek, stworzyły w domu nieoficjalne centrum pomocy Polakom: „przez dwa lata w naszym domu mieszkało prawie sto osób. Z większością z nich były problemy”³⁹. Z kolei w powieści *Madame Mephisto* matka Magdy symbolizuje to,

33 K. Szczuka *Kopciuszek, Frankenstein i inne. Feminizm wobec mitu*, Wydawnictwo eFKA, Warszawa 2001, s. 25.

34 S. Smith, J. Watson *Wprowadzenie...*, s. 61.

35 A. Mroziak *Akuszerki transformacji*, s. 197.

36 A. Rich *Zrodzone z kobiety. Macierzyństwo jako doświadczenie i instytucja*, przeł. J. Mizielińska, Sic!, Warszawa 2000, s. 88.

37 Postać zmarłej matki pojawia się w ważnych momentach życia bohaterki, by doradzać i podnieść na duchu – zarówno we śnie, jak i na jawie. Parapsychologiczne zdolności Gabrysi Mrozińskiej ujawniają się także wobec krewnego, którego odnalazła w Walii. Bohaterka ta potrafi też interpretować sny i jest obdarzona dobrą intuicją, co sprawia, że koleżanki z pracy zwracają się do niej po pomoc. Zob. t. Fice *Przeznaczenie*.

38 A. Łajkowska *Pensjonat na wrzosowisku, teźje Miłość na wrzosowisku, teźje Cienie na wrzosowisku*.

39 A. Loska *Uciekłam na moją wyspę*, s. 57.

przed czym bohaterka uciekła: bezrefleksyjną religijność i przywiązanie do tradycji. Magda tak wyjaśnia matce powody emigracji: „zawsze wydaje ci się, że wiesz, czego chcę, ale ja chcę czegoś innego. [...] Dławiłam się [...] w tym kraju”⁴⁰.

Powieść Magdaleny Zimy-Louis ukazuje różnorodne relacje matek z córkami: Danuta porzuciła nastoletnią córkę: „pojechałam za Karolem [...] jego picie było ważniejsze niż Justynka, a tego sobie nie wybaczę nigdy”⁴¹. Marlena jest przywiązana do swojej matki, natomiast jej siostra Iza traktuje matkę lekceważąco i zaprzysiężnia się z wieloletnią kochanką ojca. Matki ukazane są jako osoby podporządkowane, podatne na manipulację religijną i pełne uprzedzeń. Natalia: „połowę emerytury wysyła do Radia Maryja i piętnastego każdego miesiąca przechodzi na ziemniaki z kefirem!”⁴². Z kolei matka Izy i Marleny:

twierdzi, że Murzyni wydzielają przykre zapachy [...] uważa, że Pan Bóg nie stworzył upośledzonych umysłowo [...] to jest jednak trochę obrzydliwe być karłem [...] Rumunów, Ukraińców i Arabów w ogóle nie powinno się wpuszczać do naszego kraju. Nie miała żadnej, ale to żadnej litości dla osób homoseksualnych i niewierzących.⁴³

Konflikty te podszyte są bólem córek, których matki nie potrafią zaakceptować ich aspiracji zawodowych i wyborów życiowych. Co więcej, matki pełnią czasem także funkcję dyscyplinującą, stojąc na straży tradycji patriarchalnej: „niech ci Bóg dobrego chłopca wreszcie ześle, bo to wstyd przed ludźmi, żebym ja jeszcze wnuków nie miała. Jeszcze kto pomyśli, że ty jesteś ta... no, jak jej tam... lesbójka”⁴⁴ – mówi matka Klary Miodowskiej. Z kolei narratorka dziennika Małgorzaty Białeckiej uświadamia sobie, że presja matki stała się jej wewnętrznym głosem: „dziewczynki są miłe [...] Dziewczynki wychodzą za mąż i rodzą dzieci – zrobiłabyś coś z tym wreszcie!”⁴⁵. Presja dotyczy także sukcesów zawodowych. Matka Marty, bohaterki *Oddalonych*,

40 A.M. Bakalar *Madame Mephisto*, Stork Press, London 2012 [przeł. – A.K.].

41 M. Zimny-Louis *Ślady hamowania*, s. 279.

42 Tamże, s. 47.

43 Tamże, s. 139.

44 J. Nowak *Opowieść emigracyjna*, s. 143.

45 M. Białecka *Odczarować Anglię*, w: *Wyfrunęli*, s. 128.

mówi: „niewielu powiodło się w Anglii tak jak tobie [...] Wszystkim opowiadam, jaki odniosłaś sukces”⁴⁶ – w momencie, gdy córka jest bezrobotna i zagrożona bezdomnością. Marta podtrzymuje iluzję matki, ponieważ wie, że nie otrzyma od niej wsparcia w momencie porażki. Na tym tle wartościowym przykładem przepracowywania więzi matki i córki jest powieść Marty Zaraski:

– I nie chcę kariery – mówię szybko, niecierpliwie. – nie chcę realizować twoich marzeń, mamó [...] Nie, nie przeproszę. Nie, nie jest mi wstyd. [...] Nie chcę być tylko perfekcyjną córką [...] chociaż raz mnie wysłuchaj. [...] Nie, nie będę grzeczna. Ale to nie znaczy, że... – Słyszę jej oddech.

– Mamó... Kocham cię... – mówię i wiem, że ona też chce powiedzieć, kocham cię, córeczko.⁴⁷

Proces rekonstruowania relacji matek i córek może być, jak pisze Agnieszka Mrozik: „założkiem feministycznej rewolucji, po której nastanie nowy, bardziej przyjazny kobietom porządek”⁴⁸. W twórczości emigracyjnej odnajdziemy bardzo wiele przykładów sojuszy, przyjaźni i współpracy międzypokoleniowej kobiet. Takie narracje stwarzają możliwości budowania podobnych więzi w rzeczywistości.

2. Związek między tworzeniem tożsamości narodowej a narracją autobiograficzną

„Społeczności ludzkie tworzą [...] narracje, które opowiadają o podstawach ich egzystencji jako odrębnych zbiorowości, a autobiografia [...] funkcjonuje jako potężne narzędzie takiej narracji”⁴⁹. Dlatego warto przyrzeć się najnowszej literaturze emigracyjnej kobiet także pod kątem reprodukcji i redefinicji tożsamości narodowej. Narodowe dyskursy zbudowane są na kategoriach „innego” i „obcego”, do których to grup tradycyjnie należały w kulturze kobiety. Dlatego ich twórczość daje nam szansę na usłyszenie głosu z obrzeży.

46 P. Courtney *Oddaleni*, przeł. J. Kraśko, Świat Książki, Warszawa 2009, s. 151.

47 M. Zaraska *Zawieszeni*, s. 339.

48 A. Mrozik *Akuszarki transformacji*, s. 198.

49 S. Smith, J. Watson *Wprowadzenie...*, s. 85.

Dystans ten zwiększa dodatkowo emigracja⁵⁰. Dlatego też: „odczytania autobiograficznych tekstów kobiecych muszą zostać odniesione do różnych [...] mitów narodowej tożsamości i jak przedstawiają siebie jako narodowe/lub nienarodowe podmioty”⁵¹. Oto przykład reprodukcji narodowego dyskursu, który podkreśla atrakcyjność seksualną Polek: „często wyśmiewały się z Julką z braku smaku walijskich kobiet, które nie umiały tak dbać o siebie jak Polki”⁵². Krytycznej redefinicji tego stereotypowego wizerunku Polek dokonuje Magdalena Orzeł: „Irlandczycy jak i Polacy. Mają zgodną opinię. Polki są najpiękniejsze. [...] zawsze zadbane, zrobione”⁵³. Narratorka zastanawia się: „jak nam, Polkom – zapracowanym, poniewieranym i poniżanym – udało się zbudować taki mit?”⁵⁴. Dochodzi do wniosku, że służy on utrzymaniu męskiej władzy: „mimo że pochlebiamy mi te męskie [...] umizgi, to wiem, co się za nimi kryje. Chcą ze mnie zrobić lalkę, rozkraczyć nogi i do woli manipulować, wydarłszy wcześniej wolną duszę”⁵⁵. Zdarza się, że autorki bezrefleksyjnie powielają mit matki-Polki:

[Anglicy] szukali partnerek praktycznych, troskliwych, kochających, z matczynym, łagodnym sercem. [...] Dlatego Wschodnioeuropejki cieszyły się wielkim zainteresowaniem. [...] Nie opierały się przejściu domowych obowiązków.⁵⁶

Z kolei powieść pt. *Przebojowa Polka w Londynie*⁵⁷ do tego stopnia utrwała stereotypy na temat kobiet, że można ją nazwać elementem backlashu⁵⁸.

50 „Okazał się zbawienny dla rozluźnienia tematyki narodowej w literaturze i otwarcia tejeż na problemy [...] płci, seksualności, religii, wieku” – zob. A. Mrozik *Akuszerki transformacji*, s. 73.

51 S. Smith, J. Watson *Wprowadzenie...*, s. 85.

52 Ł. Fice, *Przeznaczenie*, s. 136.

53 M. Orzeł, *Dublin*, s. 112.

54 Tamże.

55 Tamże, s. 113.

56 D. Parys-White *Emigrantka z wyboru*, s. 68.

57 A. Martynowska *Przebojowa Polka w Londynie*, Sonia Draga, Katowice 2012.

58 *Backlash* to walka konserwatywnych środowisk z ruchem na rzecz praw kobiet, toczona w mediach, polityce, kościele, popkulturze, która staje się częścią głównego nurtu kultury. Zob. S. Faludi *Reakcja. Niewypowiedziana wojna przeciw kobietom*, przeł. A. Dzierżgowska, Czarna Owca, Warszawa 2012.

Bohaterki, dla których ważna jest praca, zostają określone jako „flądry”, „biurwy”, „harpie”, „karierowiczki”, „wyfiokowane lale”, „naszpikowane botoxem żolzy”, a ich aspiracje zawodowe są ośmieszane. Celem życia głównej bohaterki Beaty Martynek jest awans społeczny przez „upolowanie Anglika z rodowodem” i zostanie żoną-trofeum.

W twórczości emigracyjnej narracje, które dyskryminują i seksualizują kobiety, zdarzają się częściej w męskich utworach⁵⁹. Być może jest to znak szerszego zjawiska społecznego – niechęci do Polek, które wyemigrowały, ponieważ odbierane są jako zbyt wyemancypowane. Przykładów dostarczają fora internetowe, na których Polki są atakowane i obrażane⁶⁰.

Zdecydowana większość utworów charakteryzuje się krytycznym odczytywaniem polskiej narodowo-religijnej tradycji oraz świadomością relacji władzy (ekonomicznej, politycznej, symbolicznej), jakiej podlegają kobiety. Dlatego narracje te można określić jako postpatriarchalne. Autorki konstruują alternatywną kobiecą tożsamość – krytyczną, otwartą, świecką, wolną od nacjonalistycznej ideologii⁶¹:

chciałam pokazać Magdę z jej bagażem polskości, a zarazem ją z tej polskości wyzwolić [...] Pochodzimy z kraju o mocnych, obezwładniających tradycjach – co się dzieje z człowiekiem, który chce sobie stworzyć zupełnie inne życie?⁶²

Przykłady zmagania się z narodowymi mitami na temat Polek odnajdziemy u emigracyjnych autorek. Według Kazimierzy Szczuki początek XXI wieku przyniósł wybitne osiągnięcia literackie na tym polu: *Utwór o Matce i Ojczyźnie*

59 Zob. P. Czerwiński *Przebiegum życiae czyli kartonowa sieć*, Świat Książki, Warszawa 2009; J. Bolec *Zmartwychwstanie śmieciarza*, w: *Na końcu świata napisane*, Videograf, Warszawa 2008, s. 66-107.

60 Joanna Bator wykorzystała wypowiedzi mężczyzn, które znajdowała na takich forach. J. Bator *Ciemno, prawie noc*, W.A.B., Warszawa 2013.

61 Zob. Marlena ze *Śladów hamowania*; Katarzyna Przybylska z *Irländzkiego koktajlu*; bohaterka *Imigracji*; Ewa Werner z *Zawieszonych*; Aneta Loska, Małgorzata Białecka, Monika Kulczyk, Katarzyna Kozakowska, Alicja Szafrań, Beata Kamińska z *Wyfrunęli*; bohaterki *Emigrantki z wyboru* oraz *Dublina*; Barbara z powieści Anny Łajkowskiej, autorka *Mojej podróży przez życie*; także twórczość Wioletty Grzegorzewskiej (np. *Notatnik z wyspy*, Wydawnictwo e-media, Częstochowa 2012).

62 *Profesjonalna kłamczucha*, s. 31. Zob. także <http://ambakalar.com/author.html> (25.03.2015).

Bożeny Keff⁶³, *Między nami dobrze jest* Doroty Masłowskiej⁶⁴, *Kieszonkowy atlas kobiet*⁶⁵ Sylwii Chutnik. Autorki odpowiadają na pytanie: „gdzie jest miejsce dla kobiet w historii? Do kogo należy prawo konstruowania wspólnotowej opowieści?”⁶⁶. Podobnie autorki emigracyjne, np. Maria Jarzębska:

Przygarbiona i samotna
 Kiedy odpowiada „Trzeba zapytać ojca”
 Na wszystkie moje pytania
 Nie wiem, co począć
 Chcę nią potrząsnąć
 Odnaleźć ukryty zatrzask, aby ukazał
 Kobietę
 Która przez całą okupację
 Przemierzała ulice Warszawy
 Roznosząc w torbie tajne dokumenty
 I nigdy nie dała się złapać⁶⁷

Pisarki konstruują podmiotowość swoją oraz swoich matek i córek – jako obywaterek, które aktywnie współtworzą historię kraju. O tej trudności pisała Urszula Chowaniec: „córka jest przestrzenią kulturową niechcianą, choć notorycznie kolonizowaną i zagospodarowywaną”⁶⁸.

W badanej twórczości autorki odchodzą od definiowania podmiotowości wedle narracji narodowej. Dyskurs narodowy został zastąpiony doświadczeniami nomadyczności, migracji, podróży: „emigracja jest kobietą, śmiało idzie do przodu, tęskni, kocha i nie boi się ryzyka!”⁶⁹. Jednocześnie cechy pożądanego dla Polki/Polski i emigrantki polskiej pozostają takie same, jak dla Matki-Polki: zaradność, pracowitość, samodzielność, odwaga. Może mamy do czynienia z tą samą presją kulturową, ale tym razem pod nową postacią – emigrantki? Narracja narodowa przekształciła się w liberalną, ale

63 B. Keff *Utwór o Matce i Ojczyźnie*, Ha!art, Kraków 2008.

64 D. Masłowska *Między nami dobrze jest*, Lampa i Iskra Boża, Warszawa 2008.

65 S. Chutnik *Kieszonkowy atlas kobiet*, Ha!art, Kraków 2008.

66 K. Szczuka *Rewolucja jest kobietą*, w: *Polityka literatury. Przewodnik Krytyki Politycznej*, s. 65.

67 M. Jarzębska *Torba*, w: *FORUM POLEK*, Grupa publikacyjna Forum, Londyn 1988, s. 118.

68 U. Chowaniec *O córkach Matki Polki*, „Zadra” 2011 nr 3/4 (48-49), s. 78.

69 G. Brzezińska *Irlandzki koktajl*, czwarta strona okładki.

wymagania, jakie są stawiane przed kobietami i jakie kobiety same sobie stawiają – pozostają podobne. Tak zawężona definicja „kobiety-emigracji” pozostawia na marginesie część bohaterek i realnych kobiet, które nie są w stanie „śmiało iść do przodu” – z różnych powodów, bardziej wynikających z uwarunkowań kulturowych, społecznych, ekonomicznych, rodzinnych, mniej z ich własnej woli. W badanej twórczości ścierają się dwie narracje: dyskurs liberalny, właściwy współczesnej kulturze terapii, w którym podmiot jest wyizolowany z kontekstu społeczno-politycznego (bohaterka jako „kował własnego losu”)⁷⁰ i dyskurs wrażliwy społecznie, uświadamiający mechanizmy indywidualnej, systemowej i symbolicznej dyskryminacji kobiet.

3. Pamięć

Badaczki zajmujące się autobiograficznymi praktykami kobiet interesuje także proces tworzenia i funkcjonowania pamięci – jednostkowej, zbiorowej, biochemicznej. Ważną częścią tych badań jest kierunek rozwijany od lat 90. XX wieku, przywracający pamięć o przemilczanych doświadczeniach, „pisarski projekt przywracania i uprawomocniania wspomnień dotyczących molestowania seksualnego i psychicznej traumy – który usankcjonował wiele autobiograficznych narracji”⁷¹. Przykładem w Polsce są m.in. dzienniki Halszki Opfer⁷². Teoretyczki wskazują na bardzo ważną funkcję, jaką pełnią tego rodzaju świadectwa literackie – pozwalają one uzdrowić nie tylko jednostki, ale całe zbiorowości. Wskazują też na potencjał tych opowieści – ich bohaterki przechodzą drogę od wiktyimizacji do witalizacji (uświadomienia sobie własnej siły, która pozwoliła przetrwać).

Pisarki emigracyjne też przerywają milczenie na temat przemocy, jakiej doświadczają kobiety już w dzieciństwie: np. Wioletta Grzegorzewska⁷³, Grażyna Plebanek⁷⁴, Magdalena Zimny-Louis⁷⁵. Na emigracji dalej zmagają

70 Zob. np. D. Parys-White *Emigrantka z wyboru*, s. 172.

71 S. Smith, J. Watson *Wprowadzenie...*, s. 86.

72 H. Opfer *Kato-tata. Nie-pamiętnik*, Jacek Santorski & Co, Warszawa 2009; H. Opfer *Monidło. Życie do Kato-tacie*, Czarna Owca, Warszawa 2011; K. Surmiak-Domańska *Mokradetko*, Czarne, Wołowiec 2012.

73 W. Grzegorzewska *Guguły*, Czarne, Wołowiec 2014.

74 G. Plebanek *Przystupa*.

75 M. Zimny-Louis *Ślady hamowania*.

się z przemocą. Na przykład Klara Miodowska⁷⁶ przyjechała do Londynu do ciotki. Jej mąż Robert próbował ją zgwałcić, a ciotka to ją uznała za winną. Klara straciła mieszkanie i pomoc jedynej znajomej w obcym kraju osoby. To przykład powtórnej wiktyimizacji, z którym zmagają się ofiary przemocy. Gabriela Mrozińska jest poniżana i molestowana przez Marka – współpracownika i Polaka, a Klara przez szefa Rafała, także Polaka, który nie tylko domagał się seksu za awans, ale i tego, by pracowała dla niego jako prostytutka. Klara odmówiła i straciła pracę⁷⁷. Z podobnymi propozycjami spotykała się Renata z *Brzęczenia owczych dzwoneczków*⁷⁸.

Bohaterki nakłanianie są do pracy w seksbiznesie i zagrożone handlem kobietami: „teraz najwięcej ofert jest dla prostytutek, a oficjalnie dla masażystek i pań do towarzystwa”⁷⁹; „takie młode dziewczyny wożą jak mięso! Dopóki się te małe nadają, a potem... E, szkoda gadać”⁸⁰. Dlaczego bohaterki literackie w tej twórczości tak często spotykają się z przemocą, molestowaniem i traktowane są jak potencjalne prostytutki? Status społeczny emigrantek jest niski, nie znają swoich praw, nie zdążyły zbudować siatki wspierających kontaktów – co czyni je łatwym celem mężczyzn, często o wyższej pozycji społecznej i mających władzę, oraz organizacji przestępczych. Jednak, jak pokazuje np. Natasha Walter, przyczyną są także procesy społeczne, które zachodzą w kulturze masowej i w mediach – zjawisko seksualizacji i uprzedmiotowienia kobiet, które wpływa negatywnie na ich pozycję zawodową⁸¹. Rynek pracy dla kobiet kurczy się, jednocześnie rozrasta się seksbiznes: „większość ofert pracy w gazetach i w Internecie dla kobiet w Polsce dotyczy prostytucji”⁸²; Polek pracowało u niego najwięcej, ale były też w ofercie Litwinki, Bułgarki i Białorusinki [...] Domowych burdeli w angielskich miastach było prawdziwe zatrzęsienie”⁸³.

76 J. Nowak *Opowieść emigracyjna*.

77 Tamże, s. 132-134.

78 R. Suchodolska *Brzęczenie owczych dzwoneczków*, w: *Wyfrunęli*.

79 P. Courtney *Oddaleni*, s. 178.

80 G. Plebanek *Przystupa*, s. 261.

81 N. Walter *Żywe lalki. Powrót seksizmu*, Czarna Owca, Warszawa 2012; S. Faludi *Reakcja. Niewypowiedziana wojna przeciw kobietom*.

82 J. Nowak *Opowieść emigracyjna*, s. 16.

83 M. Zimny-Louis *Kilka przypadków szczęśliwych*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2014, s. 168.

Twórczość emigrantek ukazuje kolejny problem: Polki w sytuacji przemocy nie potrafią się sprzeciwić ani obronić. Wyjątkiem jest bohaterka powieści Joanny Zgadzaj, Magda⁸⁴, która domaga się sprawiedliwości dla koleżanki z biura oraz równości w sytuacjach towarzyskich. Jej asertywna postawa naraża ją na ostracyzm i utratę pracy. Z jednej strony w narracjach emigracyjnych bohaterki, które nie godzą się na przemoc i dyskryminację, zostają ukarane (tracą pracę, mieszkanie, bywają obwiniane). Z drugiej – tak częste opisywanie w powieściach i dziennikach historii kobiet, które doświadczyły przemocy, najczęściej seksualnej, niezależnie od miejsca pracy, zawodu, klasy społecznej – możemy interpretować jako przerwanie milczenia i oznakę braku przyzwolenia na przemoc wobec kobiet. I jako jedną z najważniejszych strategii odzyskiwania głosu i ciała, początek procesu od wiktymizacji do witalizacji podmiotów kobiecych. Fakt, że wątki te pojawiają się tak często, dowodzi także, że emigracja jest dla Polek miejscem bezpiecznym, w którym mogą nie tylko zmierzyć się z bolesnymi doświadczeniami i opisać je, ale także upolitycznić, ukazując jako szerszy problem społeczny i systemowy, wynikający z kultury: „na wyspie poczułam się bezpieczniej jako kobieta i matka [...] jestem bardziej świadoma swoich praw”⁸⁵.

4. Teoria podróży

Sidonie Smith i Julia Watson wskazują, że ważnym pytaniem jest: „w jaki sposób różne rodzaje mobilności wpływają na praktyki samoprzedstawiające?”⁸⁶. W badanej twórczości można wyodrębnić kilka rodzajów emigracji i dla każdego z nich charakterystyczne typy bohaterek:

a) Emigracja kulturowa. Narrację na jej temat tworzy najczęściej bohaterka z wykształceniem wyższym, w wieku 25-30 lat, dobrze znająca język angielski, singielka. Jej status społeczny jest wysoki, wykonuje pracę zgodną z wykształceniem. Bohaterka chciała zamieszkać w kraju wielokulturowym, tolerancyjnym, świeckim⁸⁷: „jestem emigrantką intelektualną. Nie jestem

84 A.M. Bakalar *Madame Mephisto*.

85 *O pisaniu i pieniądzach. Z poetką Wiolettą Grzegorzewską rozmawia Urszula Chowaniec*, „Zadra” 2013 nr 1-2 (54-55), s. 53.

86 S. Smith, J. Watson *Wprowadzenie...*, s. 87.

87 Zob. A.M. Bakalar *Madame Mephisto*; A. Martynowska *Przebojowa Polka w Londynie*; A. Kwiatkowska *Dzwonki owiec i duch Williama Wallace’a*; K. Latała *W krainie wietrznych deszczowców*; M. Zaraska *Zawieszeni*; M. Budacz *Wot4*, Papierowy Motyl, Warszawa 2013.

w stanie mieszkać w Polsce”⁸⁸. Odmianą emigracji kulturowej jest emigracja naukowa – np. studia doktoranckie⁸⁹. Czy nie jest to bardziej mobilność zawodowa niż emigracja? Ta grupa dysponuje najwyższym kapitałem społecznym i kulturowym. Podobne reprezentacje bohaterki literackich utrwaliły Polki-emigrantki w latach 90. XX wieku⁹⁰.

b) Emigracja kulturowo-zarobkowa. To najczęstszy rodzaj emigracji i najbardziej popularny typ bohaterki – kobieta z wykształceniem średnim lub wyższym w wieku 20-30 lat, pochodząca często ze wsi lub małego miasteczka i bez dobrej znajomości języka angielskiego, singielka. Zaczyna w „zawodowym getcie płci” (jako sprzątaczką, opiekunką, niania, służącą). Podnosi kwalifikacje i powoli awansuje społecznie⁹¹. W twórczości tej spotykają się dwie narracje: liberalna oraz wrażliwa społecznie, która obnaża mechanizmy dyskryminacji kobiet.

Do końca lat 80. XX wieku w tradycji literackiej utrwaliły się dwa rodzaje emigracji: polityczna i zarobkowa. Od lat 90. XX wieku pojawił się nowy rodzaj – który Przemysław Czapliński nazwał migracją egzystencjalną⁹². Autorki określają emigrację jako: kulturową, naukową, obyczajowo-społeczną, rozwojową, intelektualną, a nawet cywilizacyjną. Uważam, że można ją także określić szerokim terminem migracji egzystencjalnych.

c) Emigracja zarobkowa. Bohaterka to Polka w średnim wieku, która w kraju zostawiła dzieci i męża. Decyzja o emigracji wynika z bezrobocia i zagrożenia ubóstwem. Grupa ta ma najniższy kapitał społeczny i kulturowy, a emigracja zarobkowa utrwała ich niską pozycję, ponieważ zmusza do powtarzania tradycyjnych ról płciowych (sprzątanie, opieka nad dziećmi i osobami zależnymi). W tego rodzaju narracjach czasem następuje przejście od emigracji zarobkowej ku kulturowej/rozwojowej/emancypującej⁹³.

---

88 *Profesjonalna kłamczucha*, s. 31.

89 K. Malanowska *Imigracje*.

90 Np. Manuela Gretkowska, Natasza Goerke, Izabela Filipiak, Brygida Helbig-Mischewski. Zob. A. Mroziak, B. Karwowska *Oswajanie samotności. Kobiety dyskursu migracyjnego „drugiego świata” w polskiej perspektywie*, „Przegląd Humanistyczny” 2008 nr 5, s. 119-132.

91 Zob. *Emigrantka z wyboru. Opowieść emigracyjna, Dublin, Wyfrunęli, Moja podróż przez życie*, M. Semeniuk *Emigrantką być, czyli wspomnienia z Wells*, Warszawska Firma Wydawnicza, Warszawa 2011; *Pensjonat na wrzosowisku, Irlandzki koktajl, Oddaleni*.

92 P. Czapliński *Kontury mobilności*, w: *Poetyka migracji. Doświadczenie granic w literaturze polskiej przełomu XX i XXI wieku*, Wydawnictwo UŚ, Katowice 2013.

93 Zob. twórczość Dany Parys-White, Łucji Fice, Alicji Szafran i Marty Semeniuk.

Podsumowanie: potencjał transgresyjny i rewindykacyjny twórczości emigrantek

W tym artykule starałam się scharakteryzować najnowszą twórczość emigracyjną kobiet, co nie jest zadaniem łatwym z uwagi na obszerność i różnorodność materiału. Kluczowe pozostaje jednak to, co ją spaja – a są to strategie odzyskiwania ciała i głosu:

1. Upublicznienie i zarazem upolitycznienie sytuacji kobiet w Polsce i na emigracji – przez ukazanie rodzajów władzy i presji (ekonomicznej, kulturowej, religijnej i obyczajowej), którym podlegają kobiece podmioty;
2. Rekonstruowanie matrylinearnego dziedzictwa, rodzinnych i społecznych więzi między kobietami, przyjaźni, sojuszy i współpracy międzypokoleniowej kobiet;
3. Rekonstruowanie alternatywnej narodowej tożsamości Polki;
4. Upublicznienie traum i nadużyć, zapisanych w ciałach kobiet i skrywanych dotąd w jednostkowej, wspólnotowej i biochemicznej pamięci;
5. Wyrażenie własnego, jednostkowego doświadczenia emigracji. To zbiór głosów kobiet, różniących się wykształceniem, pochodzeniem, wiekiem, klasą społeczną. Ta wielogłosowość pozwala analizować uwarunkowania: rodzinne, społeczne, religijne, narodowe, które kształtują kobiece podmioty. Tym samym twórczość ta wypełnia wiele białych plam w krajowej literaturze kobiet.

Autorki najnowszej twórczości emigracyjnej są świadome dyskryminacyjnych mechanizmów społecznych, którym podlegają podmioty kobiece, zarówno w kraju, jak i na emigracji. Dlatego piszą także o tym, że niska pozycja społeczna emigrantek stwarza okazje do wyzysku, łamania praw, naraża kobiety na nadużycia seksualne. Jednocześnie pisarki starają się odnaleźć na rynku wydawniczym, więc swoje opowieści formatują jako literaturę rozrywkową, nierzadko w konwencji romansu. Stwarza to szansę na wzbogacenie nurtu polskiej literatury rozrywkowej o wrażliwość społeczną i kluczowe dla kobiet kwestie. Daje także nadzieję na to, że takie tematy jak polskość, tradycja, naród, religia, tożsamość – będą dalej redefiniowane krytycznie z perspektywy kobiet:

rewindykacja norm w literaturze kobiet często łączy się ze swoistym ruchem nomadycznym, włóczęgowskim. Ten, kto widział coś innego (podróżniczka, włóczęga, banitka, emigrantka), może postrzegać świat w odmiennym świetle. Stąd też popularność turystek, podróżniczek, włóczęg

(włóczęgiń) w najnowszej literaturze. Oglądają świat, a on coraz mniej im się podoba⁹⁴.

Abstract

Anna Kronenberg

UNIVERSITY OF ŁÓDŹ

Women's Migrations: Strategies of Regaining One's Voice and Body in Literary Works by Polish Women in the UK and Ireland

Kronenberg examines literary works by Polish women in the UK and Ireland after 2004. Her critical perspective highlights the cultural, broadly socio-political context, including the question of gender, as modelled by Inga Iwasiów, Maria Janion, Agnieszka Mrozik, Przemysław Czapliński and Ursula Chowaniec; Kronenberg also draws on studies on subjectivity in women's autobiographical practices by Sidonie Smith, Julia Watson and others. She presents emigre women writers' strategies of regaining their voice and body by isolating the characteristic traits of this type of writing, such as social engagement, awareness of discriminatory mechanisms, or the potential for transgression and revendication.

Keywords

---

emigre women's writing, women's autobiographical practices, migration, feminist criticism

---

94 U. Chowaniec, *Smutek jest podszewką świata*, s. 90.